

rak kaybettiği tahtını ele geçirmekten ümidini kesen Hüseyin Şah Bengal'deki Kahlgaon'a (Colgong) çekildi ve 911 (1505) yılında ölümüne kadar Bengal Sultanı Alâeddin Hüseyin Şah'ın emanı altında yaşadı. Onun 905'te (1500) öldüğü de rivayet edilir (*El²* [İng.], III, 632). Böylece Şarkî Sultanlığı da (mülükü's-Şark) sona ermiş oldu. Arzusu üzerine naaşı Cavnûr'a nakledilerek Şeyh İsâ Tâc b. Ahmed İsâ'nın el-Câmiu's-Şark'ın yakınındaki hankahı içinde bulunan aile kabristanına defnedildi. Hüseyin Şah döneminde tamamlanan bu cami Şarkî Sultanlığı mimarisinin en güzel örneğidir. Güzel sanatlara düşkün olan ve kültürlü bir emir olarak temayüz eden Hüseyin Şah aynı zamanda bir müzisyendi ve Hint mûsikisinde "hayâl" adıyla bilinen nağmeyi icat etmişti. Mûsiki alanındaki kabiliyet ve ehliyeti ona "Nâik" (mûsiki üstadı) lakabını kazandırmıştır (S. İkbâl Ahmed, s. 548-555).

BİBLİYOGRAFYA :

Nizâmeddin Ahmed, *Tabakât-i Ekberî*, Kalküta 1935, III, 284-287; Firîşte, *Gülşen-i İbrâhîmî* (Târîh-i Firîşte), Leknev 1864, II, 309-310; Zül-fikar Ali, *Coğrafyâ-i Dârü's-sürûr Cavnûr*, Leknev 1874; Ni'metullah b. Habîbullah el-Herevî, *Târîh-i Hân Cihânî* (nşr. S. M. İmâmüddin), Daka 1960, I, 150-183; Hayreddin Muhammed İlahâbâdî, *Cavnûrnâme*, Leknev 1874; Seyyid Gavs Ali, *Selâtin-i Cavnûr*, Kanpûr 1286; J. Fergusson, *History of Indian and Eastern Architecture*, London 1876, II, 225; A. Führer – E. Simith, *The Sharqî Architecture of Jaunpur*, Calcutta 1889; H. R. Nevill, *Gazetteer of Jaunpur*, Allahâbâd 1908, s. 159-164, 244-245; [Anonim], *Beyânü'l-ensâb Sâdât-i Zeydiyye*, Allahâbâd 1914, s. 129-130; Nezîrüddin, *Târîh-i Cavnûr*, Kanpûr 1921; Mohammad Fasih-ud-Din, *Kings of the East*, Allahâbâd 1922; a.mlf., *Sharqî Monuments of Jaunpur*, Allahâbâd 1922; *Cambridge History of India*, Cambridge 1929-37, III, 231-234, 236 vd., 239, 254-260, 271, 625, 628; Nûreddin Zeydî Zaferâbâdî, *Çirâğ-ı Nûr*, Kanpûr 1932; Abdullah, *Târîh-i Dâvûdî* (nşr. Şeyh Abdürreşîd), Aligarh 1954, s. 18-42, 47-49, 53; S. İkbâl Ahmed, *Târîh-i Şirâz-i Hind Cavnûr*, Kanpûr 1963, s. 156-177, 183, 190, 546-559; K. A. Nizami, "The Sharqî Kingdom of Jaunpur", *CHIn.*, V, 710-732; a.mlf., "Sharkis", *El²* (İng.), IX, 355-356; "Hüseyin Şah", *İA*, V/1, s. 663; J. Burton-Page, "Djawnpur", *El²* (İng.), II, 498-499; A. S. Bazmee Ansari, "Husayn Shâh", a.e., III, 632.

DİA

HÜSEYİN TEVFİK PAŞA (1832-1901)

Osmanlı devlet adamı
ve matematikçisi.

Günümüzde Bulgaristan sınırları içinde yer alan Vidin'de doğdu. Hem bundan dolayı hem de kendisi gibi matematikçi olan sınıf arkadaşı Tevfik Paşa'dan ayrıt

edilmek için daha çok Vidinli lakabıyla anıldı. Babası Hasan Tahsin Efendi'dir. İlk okulu ve rüşdiyeyi Vidin'de okuduktan sonra on beş-on altı yaşlarında buken İstanbul'a giderek Hasköy'deki Mühendis-hâne-i Berrî-i Hümayun'un resim sınıfına kaydoldu. Resim hocasının perspektif üzerine yaptığı açıklamaları kavrayamadığından şikâyet etmesi üzerine daha önce Öklid geometrisi okumadığı anlaşıncı Maçka'daki askerî idâdiye gitmesi uygun görüldü. Bu okulu bitirdikten sonra Mekteb-i Harbiyye'ye girdi. Burada Cambridge Üniversitesi mezunu matematik öğretmeni Tâhir Paşa onun üstün matematik yeteneğini fark ederek kendisine özel dersler verdi ve yanına yardımcı alıp bazı günler kendi yerine derslere girmesini sağladı. Böylece Hüseyin Tevfik bir yandan öğrenim görürken bir yandan da küçük sınıflara öğretmenlik yaparak kısa sürede hem hocalar hem öğrenciler arasında şöhrete kavuştu. Sonraları Hüseyin Tevfik, "Her ne elde ettimse Tâhir Paşa sayesinde olmuştur" diyerek ona karşı beslediği minnet duygusunu dile getirmiştir. 1859'da diplomasını alınca Erkân-ı Harbiyye'ye girdi ve 1860 yılında buradan mezun olduktan sonra muallim kadrosuyla Harbiyye'ye ve muallim muavini kadrosuyla Erkân-ı Harbiyye'ye tayin edildi. Tâhir Paşa'nın vefatı üzerine üst sınıflara cebir, yüksek cebir, geometri, analiz, diferansiyel ve entegral hesap, mekanik ve astronomi derslerini de o verdi. Bu sıralarda Tâhir Paşa'nın Avrupalı matematikçiler tarzında yazdığı cebir kitabına da türevler ve seriler bahislerini eklemiştir (aş. bk.).

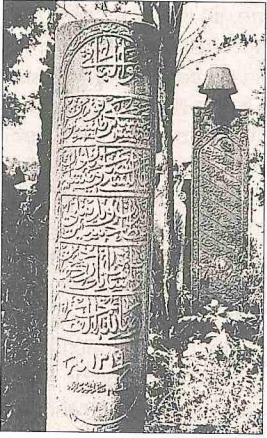
Hüseyin Tevfik 1863 yılında kolağası-ğa, 1867'de binbaşılığa ve 1869'da kay-

makamlığa yükseltilmesinden sonra pek iyi geçinemediği sınıf arkadaşı Şevket Paşa'nın Harbiye kumandanı olması üzerine Harbiye'deki dersleri de uhdesinde kalmak şartıyla Tophâne-i Âmire'de kurulan Tecrübe ve Muayene Komisyonu'na üye tayin edildi. Bunun üzerine Harbiye'den Bahriye'ye geçmek istediye de kendisinden çok şey bekleyen yeni serasker Hüseyin Avni Paşa onu, önce balistik ve tüfek imalâtı üzerine incelemelerde bulunmak üzere Fransa'ya göndereceğini söyleyerek ikna etti. Hüseyin Tevfik iki yıl Paris'te kaldı ve bu süre zarfında bir silâh fabrikasının yanı sıra Paris Üniversitesi'ne ve College de France'a da devam ederek matematik bilgisini geliştirdi; bu arada Nâmık Kemal başta olmak üzere orada bulunan zamanın aydınlarından da büyük itibar gördü. 1872 yılında geri döndüğünde miralaylığa terfi etti ve Tophâne-i Âmire'deki görevine başladı. Bu görevi sırasında silâhlar hakkında Paris'te elde ettiği bilgileri daha da geliştirmiş, ayrıca dürüstlüğü ve çalışkanlığı ile de tanınmıştır. 1 Ağustos 1872'de Winchester Şirketi'ne 200.000 ve 1873'te de Providence Tool Kumpanyası'na 500.000 adet Martini-Henry tüfeği sipariş edilmisti. Tüfeklerin şartlara uygun imal edilmesini denetlemek ve silâhları teslim almak üzere görevlendirilen komisyonda bulundu. İmalâtın başlamasından altı ay önce İngilizce öğrenmek amacıyla Amerika'ya gitti. Bu görevi esnasında miralvâlık rütbesini aldı. Söz konusu silâhlar 1876'da Hüseyin Avni Paşa'nın seraskerliği zamanında askerlere dağıtılmaya başlanmıştı.

Silâhlarla birlikte geriye döndüğünde ferikliği yükseltelen Hüseyin Tevfik Paşa Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun nâzırlığına, henüz bir yıl dolmadan Tophâne-i Âmire Meclisi reisliğiyle beraber Umûr-ı Nâfia Komisyonu üyeliğine tayin edildi. Ardından 23 Aralık 1880'de Maliye nâzırlığına getirildiyse de 27 Temmuz 1881'de görevden alındı. 15 Ağustos 1882'de Tophâne-i Âmire fabrikaları müfettişliğine ve 1883 yılında orta elçilikle Washington sefirliğine gönderildi. Üç yıl sonra Askerî Teftiş Kurulu üyeliğine getirildi. Bu görev çerçevesinde Mauser tüfeklerinin (mavzer) muayenesi için Almanya'ya yollanan komisyonun başkanlığını yürütürken bir jurnal üzerine geri çağırılıp Roma sefirliğine tayin edildi, fakat bu göreve gitmedi; 1891'de Ticaret ve Nâfia nâzırlığına getirildi. 1893'te müşir oldu ve beş yıl kadar Nâfia nâzırlığı yaptıktan sonra Divân-ı Muhâsebât reisliğine tayin edildi. 2 Ekim 1897'de ikinci defa Maliye nâzırı oldu ve

Hüseyin
Tevfik Paşa

Hüseyin
Tevfik Paşa'nın
Eyüp
Mezarlığı'ndaki
kabir taşı

ertesi yıl yine Askerî Teftiş Kurulu üyeliğine getirildi ve bu görevde iken 16 Haziran 1901'de vefat etti; mezarı Eyüp'te Beybaba sokağı kenarındaki kabristan-dadır.

Fransızca ile İngilizce'yi çok iyi bilen ve büyük bir matematikçi olan Hüseyin Tevfik Paşa resmî görevleri dışında kalan zamanlarını özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunduğu yıllarda tamamen matematiğe ayırmıştır. *Linear Algebra* adlı İngilizce eserini Amerika'da yazmış, üzerinde çok çalıştığı halde bir sonuca ulaştıramadığı Argand sistemindeki eksiklikleri de ikinci defa Amerika'ya giderken yolda tamamlamıştır. Ünlü matematikçi Sâlih Zeki, Hüseyin Tevfik Paşa'nın bu problemi kamerasında âdeta Allah'tan gelen bir ilhamla bir sigara paketinin arkasında çizdiğünü ve kendisinin bu sigara paketini gördüğünü, ancak bunun paşanın vefatından sonra evrakı arasından çıkmadığını yazmaktadır. Hüseyin Tevfik Paşa, Amerika'da bulunduğu yıllarda uğraştığı ilmi konulara ait bütün kitapları toplayıp Türkiye'ye getirmiştir; bunlardan 1873'te Kelland ve Taid tarafından yayımlanan kuaterniyonlara (üstün karmaşık sayılar) dair kitabın hemen her sayfasına çeşitli açıklama ve ilâveler yaptığı görülür.

Hüseyin Tevfik Paşa Yûsuf Ziyâ Paşa, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Sakızlı Ahmed Esad Paşa ve Ali Nakî Efendi ile beraber fakir müslüman çocukların eğitim ve öğretimlerine yardımcı olmak amacıyla 30 Mart 1864'te Cem'iyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye'yi kurdu. Bu cemiyetin 1867 yılından itibaren aylık olarak neşretmeye başladığı *Mebâhis-i İlmiyye* adlı dergide makaleler yayımladı.

Eserleri. 1. *Linear Algebra*. XVII. yüzyıldan itibaren İslâm âleminde fen alanına yazılan eserlerin tamamının Doğu'dan

veya Batı'dan yapılmış derlemelerden ibaret olmasına karşılık 1882'de İngilizce olarak kaleme alınan ve o dönemdeki matematiğin en yeni konularından kuaterniyonları işleyen kitap tamamen orijinal içeriğiyle önemli bir istisna teşkil etmiş ve 1920'lere kadar bu niteliğini korumuştur. Hüseyin Tevfik Paşa bu eserinde, 1843'te İrlandalı matematikçi-astronom William Rowan Hamilton tarafından bulunan ve fiziğe uygulanmasıyla büyük önem kazanan kuaterniyonlar üzerinde yoğunlaştırdığı çalışmasının sonunda, kompleks sayılar cebirini içine alan ve üç boyutlu uzay vektörleri kümesini oluşturan üç boyutlu cebiri inşa etmiştir. Bu metodun elemanter geometriye ait çeşitli problemlere tatbikini de gösteren bu orijinal eser Türk ve İslâm bilim tarihi bakımından çok önemli bir yere sahiptir. 1882 yılında İstanbul'da yayımlanan kitabın birinci baskısı 68, 1892'de gerçekleştirilen genişletilmiş ve düzeltilmiş ikinci baskısı ise 185 sayfa olup Kâzım Çeçen tarafından bu baskının ofset neşri yapılmıştır (bk. bibl.). Eserin çok az sayıda yapıldığı anlaşılan ilk baskısının bir örneği Kandilli Rasathânesi Kütüphanesi'nde (nr. A 401/1776), ikinci baskısının iki örneği de İstanbul Teknik Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde (nr. 2635/236) bulunmaktadır. 2. *Zeyl-i Usûl-i Cebr*. Tâhir Paşa'nın *Usûl-i Cebr* adlı taş basması kitabına yazdığı türevler ve Taylor, Mc. Lauren serileri gibi konuları içeren ektir (İstanbul 1278, 2. baskısı da yapılan eser bulunamamıştır). 3. *Cebr-i Alâ* (bulunamamıştır). 4. *Fenn-i Makina* (İstanbul, ts.). 5. *Usûl-i İlmi Hisâb* (yalnız 224 sayfası basılan eser bulunamamıştır). 6. *Mahsûsât ve gayr-i mahsûsât* (felsefe ile ilgilidir, bulunamamıştır). Hüseyin Tevfik Paşa'nın bunlardan başka astronomi ve rubu' tahtasına dair iki kitap daha kaleme aldığı ve *Mebâhis-i İlmiyye* dergisinde çeşitli yazılarının yayımlandığı bilinmektedir (bu dergi İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı katalogunda olmasına rağmen bulunamamıştır).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *Sicill-i Ahvâl Defteri*, nr. 1, s. 574-575; *Salnâme-i Nezâret-i Hâriciyye* (1302), İstanbul 1310, s. 384-385; *Osmanlı Müellifleri*, III, 258-259; Mehmed Esad, *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiyye*, İstanbul 1310; a.mlf., *Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berî-i Hümayun*, İstanbul 1986, s. 103, 135; Sâlih Zeki, *Kâmûs-ı Riyâziyyât*, İÜ Ktp., TY, nr. 908, V, 450-452; *Hüseyin Tevfik Paşa ve "Linear Algebra"* (haz. Kâzım Çeçen), İstanbul 1988, hazırlayanın girişi, s. 18-43; "Sâlih Zeki'nin Hatıratı", *Muallimler Mecmuası*, II/22, İstanbul 1924, s. 682-707; Halis Ayhan – Hakkı Maviş, "Dârüşşafaka", *DİA*, IX, 7.

KÂZIM ÇEÇEN

HÜSEYİN TÛĞİ

(ö. 1032/1623'ten sonra)

II. Osman Vak'ası'na dair
Musibetnâme adlı
eseriyle tanınan müellif.

Daha ziyade şiirlerinde kullandığı Tûğî mahlasıyla tanınır. *Musibetnâme*'nin baş kısmında künyesini Hüseyin b. Sefer b. Abdullah olarak kaydeder. Eserin son kısımlarında yer alan ve "Arz-ı Hâl-i Fakir Tûğî-i Kesîrû't-taksîr" başlığını taşıyan altmış bir beyitlik şiirde hayat hikâyesini anlatan müellif Belgrad civarında Srem bölgesinde Egre- beli adlı yerde doğduğunu, kul asıllı olduğunu belirtir. Kendisini kul oğlu kul olarak tanırtması, babası Sefer'in muhtemelen bu bölgeden devşirilmiş ve daha sonra buraya yerleşmiş olduğunu gösterir. Küçük yaşlarda İstanbul'a giderek Yeniçeri Ocağı'na giren Hüseyin, yine bu şiirinden anlaşıldığına göre Kuyucu Murad Paşa'nın sadrazamlığı zamanında (1606-1611) Canbolatoğlu Ali Paşa ve Kalenderoğlu Mehmed gibi Celâfilere karşı yapılan savaşlara katıldı. Murad Paşa'nın 1610 yılında çıktığı İran seferine de iştirak etti, bu seferden sonra solaklığa yükseltildi. Padişah muhafızı olan solaklar cesur, kuvvetli, boylu poslu, sözü dinlenir ve güvenilir yeniçeriler arasından seçildiğinden Hüseyin Tûğî'nin de bu vasıfları taşıdığı anlaşılmaktadır. Sekiz yıl devam eden solaklık hizmetinden sonra emekliye ayrılan Tûğî Yeniçeri Ocağı çevresiyle yakın münasebetini sürdürmüş ve bazı ileri gelen ocak mensuplarının mad-dî desteğiyle emeklilik yıllarını geçirmiştir. Bu yıllar zarfında başka bir görev aldığına dair bir bilgi bulunmayan ve hangi tarihte vefat ettiği bilinmeyen müellif muhtemelen IV. Murad'ın hükümdarlık döneminin ilk yıllarını idrak etmiştir.

II. Osman'ın öldürülmesiyle sonuçlanan olayların görgü şahidi olan Hüseyin Tûğî'nin *Musibetnâme*'si *İbretnümâ* (Hüseyin Tûğî, *Tûğî Târîhi*, s. 489; Kütükoğlu, s. 42), *Vak'a-i Sultan Osman* (Babinger, s. 173), *Târîh-i Tûğî* (Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 9) ve *Tûğî Târîhi* (Nafmâ, II, 209) gibi adlarla da anılır. Babinger'e göre eser IV. Murad'ın cülûsundan bir süre sonra yazılmıştır. Telif tarihi veya bunu ima eden bir kayıt yoksa da bazı ipuçlarından eserin 10 Receb 1031 (21 Mayıs 1622) – 1 Şevval 1031 (9 Ağustos 1622) tarihleri arasında yazıldığı, ancak daha sonra birkaç defa müellifi tarafından ele alındığı ve IV. Murad'ın cülûsunun ardın-